

Adrian Uljasz*

Rzeszów

Józef Szwejk jako bohater teatralny. Adaptacje sceniczne powieści Jaroslava Haška w polskich teatrach w okresie II RP

Abstract

The article analyzes the first Polish theater adaptations and stagings of Jaroslav Hašek's novel *The Adventures of the Good Soldier Švejk during World War Series* and their stagings. These premiered in the years 1929–1930 at the Municipal Theater in Łódź, the Juliusz Słowacki Theater in Kraków, the Polish Theater in Poznań, the Polish Theater in Warsaw and the Variété (Rozmaitości) Theater in Lwów (Lviv). The plays were developed by outstanding Polish writers such as Józef Wittlin, Marian Hemar and Emil Zegadłowicz, partly based on the German adaptation by Jan Reimann and Maks Brod. The directors were Leon Schiller, Teofil Trzcziński, Stanisława Wysocka and Karol Borowski. The leading roles were played by Michał Znicz, Stefan Jaracz and Franciszek Biesiadecki. The Warsaw production was the most successful, reaching 79 performances. The adaptations aroused much interest from theater critics.

Keywords: Polish theater 1918–1939 history, Czech literature of the 20th century, reception in Poland, Czech literature of the 20th century, theatrical adaptations, World War I (1914–1918) in literature

Słowa kluczowe: historia teatru polskiego 1918–1939, literatura czeska XX w., recepcja w Polsce, literatura czeska XX w., adaptacje teatralne, I wojna światowa (1914–1918) w literaturze

Wprowadzenie

Tematem artykułu są pierwsze polskie adaptacje teatralne powieści Jaroslava Haška *Przygody dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej* oraz ich inscenizacje. Były to premiery z lat 1929–1930. Przeróbki sceniczne opracowali wybitni polscy pisarze – Józef Wittlin, Marian Hemar i Emil Zegadłowicz. Najstarsze tłumaczenie pierwowzoru literackiego zostało dokonane przez

* Uniwersytet Rzeszowski; e-mail: auljasz@ur.edu.pl; ORCID-0000-0003-3831-4585.

Pawła Hulkę-Laskowskiego w latach 1927–1931¹. Wersje dramatyczne z okresu II Rzeczypospolitej zaowocowały dodatkowym upowszechnieniem bardzo popularnej powieści i jej tytułowego bohatera wśród polskich odbiorców². Celem artykułu jest ustalenie znaczenia omawianych adaptacji w naszej tradycji teatralnej. Materiał badawczy stanowiły przede wszystkim publikacje prasowe, a także wspomnienia.

Jaroslav Hašek żył w latach 1883–1923. W 2023 r. minęły dwie ważne rocznice – sto czterdzieści lat od jego urodzin oraz sto lat od śmierci.

Dzielny wojak Szwejk w reż. Leona Schillera w Teatrze Miejskim w Łodzi (1929)

Pierwsza polska inscenizacja książki czeskiego pisarza została wystawiona w 1929 r. w Teatrze Miejskim w Łodzi pt. *Dzielny wojak Szwejk*³. Adaptatorami byli Jan Reimann i Maks Brod, których niemiecki tekst przetłumaczył na język polski Wittlin. Reżyserował Leon Schiller⁴. Reżyser pracował na łódzkiej scenie w sezonie 1929/1930 na zaproszenie dyrektora – aktora Karola Adwentowicza⁵. Premiera odbyła się 14 listopada 1929 r. Dekoracje zaprojektował Konstanty Mackiewicz⁶. Reżyser zinterpretował utwór w duchu radykalizmu społecznego⁷. Badacz i popularyzator dziejów polskiego teatru Stanisław Marczak-Oborski zaliczył tę inscenizację do nurtu działalności artysty, jaki stanowił „teatr wielkich idei i widowisk politycznych”⁸. Sam Schiller wspominał ją w takich słowach: „*Dzielny wojak Szwejk*, utwór komunisty Haška (o czym dyrektorzy teatrów woleli nie mówić) w opracowaniu swobodnym Schillera nabrał ostrości i z pasją demaskował politykę międzynarodowych fabrykantów wojny”⁹. Łódzka inscenizacja nie odniosła powodzenia – została

¹ J. Hašek, *Przygody dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej*, przekład z j. czeskiego P. Hulka-Laskowski, t. 1–2, Świat Książki, Warszawa 1998.

² J. Baluch, *Wstęp*, [do:] J. Hašek, *Przygody dobrego wojaka Szwejka czasu wojny światowej*, przekład z j. czeskiego A. Kroh, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2017, s. LXXIX–LXXX.

³ Ibidem; E. Szwankowski, *Inscenizacje Leona Schillera*, „Pamiętnik Teatralny” 1955, z. 3–4, s. 584; [J. Timoszewicz], *Leon Schiller. Krótka kronika życia i twórczości*, [w:] *Ostatni romantyk sceny polskiej. Wspomnienia o Leonie Schillerze*, red. J. Timoszewicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1990, s. 489.

⁴ E. Madany, *Uwagi o powieści J. Haška w związku z recepcją Szwejka w Polsce*, „Przegląd Humanistyczny” 1966, nr 4, s. 170; A. Kroh, *O Szwejku i o nas*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2002, s. 123–124; S. Marczak-Oborski, *Teatr w Polsce 1918–1939. Wielkie ośrodki*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1984, s. 318–319.

⁵ E. Csató, *Leon Schiller*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1968, s. 28–30.

⁶ E. Szwankowski, *Inscenizacje Leona Schillera...*, s. 584; *Batalia o Schillera i teatr we Lwowie. Teksty publicystyczne Tymona Terleckiego z lat 1930–1931*, oprac. M. Szydłowska, „Pamiętnik Teatralny” 2017, z. 4, s. 189–190.

⁷ E. Csató, *Polski teatr współczesny pierwszej połowy XX wieku*, Wydawnictwo Polonia, Warszawa 1967, s. 44.

⁸ S. Marczak-Oborski, *Teatr polski w latach 1918–1965. Teatry dramatyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1985, s. 90–91.

⁹ [L. Schiller], *Leon Schiller [Autobiografia]*, „Pamiętnik Teatralny” 1955, z. 3–4, s. 10.

zaprezentowana tylko 14 razy¹⁰, pomimo że główną postać zagrał znany aktor komediowy Michał Znicz¹¹.

Premierę zapowiadano w warszawskich „Wiadomościach Literackich”, w dodatku redakcyjnym do artykułu Wittlina *Odwiedziny w łódzkim teatrze miejskim*. Krótki tekst dodatku napisał, nie podpisując się, Schiller¹².

Przed spektaklem premierowym wprowadzenie wygłosił poeta, dramatopisarz i publicysta Antoni Słonimski¹³. Fragmenty tekstu prelekcji wydrukowano 8 grudnia 1929 r. na łamach „Wiadomości Literackich”. Prelegent podkreślił pacyfistyczny wydźwięk powieści i adaptacji, krytykując „propagandę wojny”, obecną już w edukacji dzieci, niezależnie od narodowości. Bardzo wysoko ocenił pierwowzór literacki. Nazwał książkę Haška arcydziełem. Dorównywała według niego *Don Kichotowi* Cervantesa i utworowi François Rabelais’a *Gargantua i Pantagruel*. Docenił typ humoru, charakterystyczny dla pisarza. Zachęcał widzów do obejrzenia spektaklu, chwając inscenizację za „wdzięk i lekkość” oraz „kapitałną kreację Znicza”¹⁴. Zgodnie z oceną recenzenta Władysława Polaka Znicz umiejętnie połączył groteskowość postaci z filozoficznym ujęciem roli. Nacochał ją dobroduszością i jowialnością. Grał powściągliwie, a zarazem w wyrazisty sposób. Według Polaka reżyser nie dopracował jednak starannie wszystkich obrazów, składających się na opowieść o Szwejku. Recenzja ukazała się na łamach łódzkiego czasopisma „Ilustrowana Republika”¹⁵. Schiller próbował promować inscenizację, przekonując w „Wiadomościach Literackich”, że na spektakle przychodzą „tłumy widzów” – czytelników książkowego pierwowzoru¹⁶.

Szwejk w reż. Teofila Trzcíńskiego w Teatrze im. Juliusza Słowackiego w Krakowie (1930)

Z lepszym odbiorem publiczności spotkała się inscenizacja przekładu Wittlina, wystawiona na początku 1930 r. w Teatrze im. Juliusza Słowackiego

¹⁰ E. Szwankowski, *Inscenizacje Leona Schillera...*, s. 584.

¹¹ E. Madany, *Uwagi o powieści J. Haška...*, s. 170

¹² J. Wittlin, *Odwiedziny w łódzkim teatrze miejskim*, „Wiadomości Literackie” 1929, nr 46, s. 3–4; [L. Schiller], [Teatr Adwentowicza w Łodzi], „Wiadomości Literackie” 1929, nr 46, s. 3. Przedruk cytowanej notatki Schillera: [L. Schiller], [Teatr Adwentowicza w Łodzi], [w:] idem, *Droga przez teatr*, oprac. J. Timoszewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 54–55.

¹³ *Mała kronika życia i twórczości Leona Schillera 1924–1939*, [w:] L. Schiller, *Droga przez teatr...*, s. 13.

¹⁴ A. Słonimski, „*Szwejk*” w Łodzi, „Wiadomości Literackie” 1929, nr 49, s. 2.

¹⁵ W. Polak, *Dzielny wojak Szwejk. Jego przygody w 15 obrazach podług powieści Jarosława Haška*. Przekład J. Wittlina. Reżyseria L. Schillera. W Teatrze Miejskim, „Ilustrowana Republika” 1929, nr 321, s. 4. Zob. też: E. Madany, *Uwagi o powieści J. Haška...*, s. 170.

¹⁶ Ryszard Judym [L. Schiller], *Teatr społeczny w Łodzi*, „Wiadomości Literackie” 1930, nr 7, s. 1. Zob. też: G. Was, *Teatr społeczny w Łodzi. Wartościowe słowa uznania i niefortunna kampania gawiedzi prasowej*, „Głos Poranny. Dodatek Społeczno-Literacki” (dodatek do „Głos Poranny” 1930, nr 46, Łódź), s. 1. Przedruki artykułu Schillera: L. Schiller, *Teatr społeczny w Łodzi*, [w:] idem, *Droga przez teatr...*, s. 56–61; idem, *Teatr społeczny w Łodzi*, [w:] *Mysł teatralna polskiej awangardy 1919–1939. Antologia*, red. S. Marczak-Oborski, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1973, s. 339–343.

w Krakowie¹⁷ w reżyserii Teofila Trzcńskiego. Reżyser był dyrektorem teatru w latach 1918–1926 i 1929–1932. Od 1929 r. pełnił tę funkcję wspólnie z Eugeniuszem Bujańskim¹⁸. Jako Szwejk wystąpił gościnnie Stefan Jaracz. W adaptacji był obsadzony także komik Leon Wyrwicz. Kreował postać lekarza sztabowego doktora Grünbauma. Jak informowano w miejscowym „Dzienniku Polskim”: „Nowy triumfalny sukces Teatru im. J. Słowackiego «Szwejk», budzący home-rycką wesołość na widowni, pozostaje na repertuarze bez przerwy przez wszystkie najbliższe dni z udziałem Stefana Jaracza, Leona Wyrwicza i całego świetnie zgranego zespołu”¹⁹. Inscenizacja nie spodobała się recenzentowi Mojżeszowi Kanferowi z uwagi na nadmierną komediowość. Zgodnie z jego oceną przedstawienia budziły tylko wesołość, sytuowały się na pograniczu farsy, a tymczasem powinny były skłaniać publiczność także do poważnej refleksji nad tragedią, jaką jest wojna. Twórcy prawie całkiem zrezygnowali z satyry politycznej. Pozostał z niej tylko antyaustriacki humor pomimo uniwersalnej wymowy powieści. Realizatorzy adaptacji utrafiłi jednak w gust publiczności. Kanfer stwierdził na ten temat: „[...] przedstawienie na ogół bardzo się podobało i ma zapewne powodzenie”²⁰. Schiller tak pisał w lutym 1930 r. w „Wiadomościach Literackich” o inscenizacji Teatru Słowackiego: „W tych dniach bezbożny dowcip Szwejka przez usta Jaracza zaczął łaskotać krakowskich sensatów w Teatrze im. Słowackiego. Jesteśmy pewni, że ani czcigodnym Krakowianom, ani «świętyni sztuki» korona z tego powodu z głowy nie spadnie”²¹.

Popularność *Dzielnego wojaka Szwejka* stanowiła wyjątkową sytuację w Teatrze Słowackiego na początku lat trzydziestych. Dyrekcji było trudno przyciągnąć widzów na większość sztuk. Wynikało to z faktu, że w kinach w Krakowie zaczęto wyświetlać od końca 1929 r. filmy dźwiękowe²². Jaracz należał do aktorów z Warszawy, których występy gościnne przyciągały do krakowskiego teatru licznych widzów, podobnie jak Stanisława Wysocka, Juliusz Osterwa czy Kazimierz Junosza-Stępsowski²³.

Przygody dobrego wojaka Szwejka w reż. Stanisławy Wysockiej w Teatrze Polskim w Poznaniu (1930)

Inną przeróbkę sceniczną napisał Emil Zegadłowicz. Wystawiono ją w 1930 r. w Teatrze Polskim w Poznaniu²⁴. Premierę dano 9 kwietnia. O zdecydowanie

¹⁷ E. Madany, *Uwagi o powieści J. Haška...*, s. 170; D. Poskuta-Włodek, *Co dzień powtarza się gra... Teatr im. Juliusza Słowackiego w Krakowie 1893–1993*, Arta Wydawnictwo, Państwowy Teatr im. J. Słowackiego, Kraków 1993, s. 261.

¹⁸ A. Brayer, *Sześćdziesiąt lat, [w:] 60 lat Państwowego Teatru im. Juliusza Słowackiego w Krakowie*, Drukarnia Związkowa, Kraków 1955, s. 21.

¹⁹ *Z Teatru im. J. Słowackiego*, „Nowy Dziennik” 1930, nr 29, s. 4.

²⁰ M. Kanfer, „Szwejk”, „Nowy Dziennik” 1930, nr 29, s. 6–7.

²¹ Ryszard Judym [L. Schiller], *Teatr społeczny w Łodzi...*, s. 1.

²² D. Poskuta-Włodek, *Co dzień powtarza się gra...*, s. 150; A. Brayer, *Sześćdziesiąt lat...*, s. 21.

²³ A. Grodzicki, „Widzę i opisuję...”, [w:] *Dwadzieścia kroków wszecz i wzdłuż. Wspomnienia w stulecie Teatru im. Juliusza Słowackiego*, red. K. Zbijewska, Bractwo Sympatyków Wielkiego Budynku przy Placu Świętego Ducha, Kraków 1993, s. 90.

²⁴ E. Madany, *Uwagi o powieści J. Haška...*, s. 170.

rozrywkowym charakterze adaptacji świadczy tytuł z podtytułem: *Przygody dobrego wojaka Szwajka, widowisko krotochwilne w 2 częściach (9 obrazach)*. Obrazy 1, 2, 5, 8 i 9 pochodziły z wersji Broda i Reimanna, tekst obrazów 3, 4, 6, 7 i epilogu opracował zaś na podstawie powieści Zegadłowicz. Pisarz zajął się też „inscenizacją całości”. Reżyserowała Stanisława Wysocka. Scenografię zaprojektował Stanisław Jarocki. Wysocka pracowała w latach 1927–1930 w Teatrze Polskim jako główny reżyser. Zegadłowicz zajmował w tym samym okresie stanowisko kierownika literackiego. Dyrektorami teatru byli od 1918 do 1932 r. Bolesław Szczurkiewicz i Nuna Młodziejowska-Szczurkiewiczowa. Wcześniej zarządzali Teatrem Polskim w latach 1912–1914²⁵.

Nadchodząca premiera była promowana w czasopiśmie „Świat Kulis”, wydawanym przez teatry miejskie w Poznaniu. Funkcję redaktora naczelnego pełnił Zegadłowicz. W *Kronice*, zamieszczonej w numerze z 5 lutego 1930 r., zapowiedziano: „Sygnalizujemy wielki przebój teatrów europejskich. *Dzielny wojak Szwajk* J. Haška”²⁶.

W dzień premiery można było przeczytać notatkę na temat adaptacji, zamieszczoną w „Kurierze Poznańskim”. Anonimowy dziennikarz zachęcał widzów do obejrzenia sztuki, podkreślając, że przedstawienia będą zabawne, m.in. dzięki scenografii Jarockiego. Uważał za gwarancję sukcesu talent reżyserski Wysockiej. Szwajka grał Franciszek Biesiadecki. W „Kurierze Poznańskim” informowano, że „Sprzedaż biletów idzie doskonale”²⁷. Krótko po spektaklu premierowym recenzent W.N. zachwycił się reżyserią Wysockiej i dekoracjami Jarockiego. Nazwał Wysocką „reżyserem-wirtuozem”. Docenił groteskowość scenografii. Za bardzo trafne uznał obsadzenie Biesiadeckiego w roli Szwajka. Aktor zaprezentował w swojej grze proste i zarazem sugestywne środki wyrazu. W wersji scenicznej zrezygnowano z obsceniczności obecnej w tekście powieści. Recenzent pisał krytycznie o austriackiej cesarsko-królewskiej władzy. Odebrał powieść Haška nie jako karykaturę, ale jako realistyczny obraz literacki²⁸. Krytyczna recenzja ukazała się w „Dzienniku Poznańskim”. Jerzy Koller zarzucił twórcom przedstawienia, że nieumiejętnie przerobili powieść. Dostrzegł dłużyzny w akcji oraz mało przekonujące oddanie grozy wojny. Widowisko miało być znacznie słabsze od znakomitej książki. Koller pisał: „W świetle kinkietów i kulis wszystko jakoś skurczyło się i skarłało do ram jednej strony czasopisma humorystycznego z czasów wojny. Wielka satyra powieści rozdrobniła się na garść tzw. «Witzów» koszarniano-szpitalno-frontowych”. Zgodnie z jego oceną jedyną dobrą stroną spektaklu były dekoracje. Recenzent przekonywał, że czytelnicy utworu Haška ocenią adaptację jako nieudaną, a widzowie, którzy jej nie znają, zniechęcą się do lektury²⁹.

²⁵ E. Guderian-Czaplińska, *Teatralna Arkadia. Poznańskie teatry dramatyczne 1918–1939*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004, s. 29–34, 105–140, 476; *Wykaz premier Teatru Polskiego w Poznaniu 1929–30*, „Świat Kulis” 1930, nr 7, s. 192.

²⁶ *Kronika*, „Świat Kulis” 1930, nr 2, s. 56.

²⁷ *Z Teatru Polskiego*, „Kurier Poznański” 1930, nr 166, s. 7.

²⁸ W.N., *Z teatru*, „Kurier Poznański” 1930, nr 167, s. 3.

²⁹ J. Koller, *Wieczory teatralne*, „Dziennik Poznański” 1930, nr 86, s. 2.

Z kolei na łamach „Świata Kulis” znalazła się informacja o wielkim zainteresowaniu publiczności inscenizacją. W *Kronice* z numeru datowanego na 26 kwietnia 1930 r. zanotowano: „Spodziewany sukces osiągnął Haszek swym *Dobrym wojakiem Szwejkiem* – witany stale przy otwartej kurtynie burzą oklasków, do czego przyczynił się kapitalny «pochód na Belgrad» pomysłu Stanisława Jarockiego»³⁰. W numerze majowym podano wiadomość, iż „Haszka *Dzielny wojak Szwejk* cieszy się nadal zasłużonym powodzeniem [...]»³¹. Reklamie teatralnych *Przygód dobrego wojaka Szwejka* dobrze służyły fotografie ze spektakli zamieszczane w „Świecie Kulis”³².

Wysocka kreowała w *Przygodach dobrego wojaka Szwejka* niewielką rolę – baronową von Rotzenheim. Zagrała tę postać ostatni raz w spektaklu 27 czerwca 1930 r. Był to pożegnalny występ aktorki na poznańskiej scenie, pod koniec angażu w Teatrze Polskim³³.

Przygody dzielnego wojaka Szwejka w reż. Karola Borowskiego w Teatrze Polskim w Warszawie (1930)

Jaracz powtórzył rolę Szwejka w realizacji wystawionej w lipcu 1930 r. w Teatrze Polskim w Warszawie prowadzonym przez Arnolda Szyfmana. Data premiery to 12 lipca. Tekst adaptacji pt. *Przygody dzielnego wojaka Szwejka* opracował Marian Hemar. Inszenizację wyreżyserował Karol Borowski, a scenografem był Karol Frycz. Doktora Grünsteina grał Leon Wyrwicz. Nowa pozycja w repertuarze okazała się sukcesem frekwencyjnym i finansowym jako najbardziej dochodowa inscenizacja sezonu 1929/1930. Zagrano 79 przedstawień. Tytułowa postać była jedną z legendarnych ról Jaracza. Pięćdziesiąty spektakl odbył się krótko po premierze – 30 sierpnia 1930 r. Przyczynę powodzenia stanowiło zdecydowanie komediowe ujęcie utworu Haška³⁴. Autor recenzji dla „Kuriera Porannego” Tadeusz Boy-Żeleński nazwał przedstawienie „bufonadą”. Docenił realizatorów i wykonawców za trafne oddanie realiów. Przypomniał, że sam służył w CK Armii w czasie wojny 1914–1918 jako lekarz wojskowy. Bardzo negatywnie ocenił politykę austriacką i rolę cesarstwa w wielkiej wojnie, w tym niehumanitarne działania cesarskich władz. Pisał: „[...] to była Austria. Rzeź na froncie, farsa na tyłach – farsa z licznym też zresztą udziałem trupów. «Opera za trzy grosze» z prawdziwą szubienicą. Z początku zwłaszcza szła wieszania, aresztowania, rozstrzeliwania; biurokracja [...], przy czym bywało, całe wagony rannych lub chorych marzły na śmierć, «zwekslowane» na fałszywy

³⁰ *Kronika*, „Świat Kulis” 1930, nr 5, s. 144.

³¹ *Kronika*, „Świat Kulis” 1930, nr 6, s. 176.

³² Zob. Haszek: *Przygody dobrego wojaka Szwejka* w Teatrze Polskim, „Świat Kulis” 1930, nr 5, s. 143; *Kronika ilustrowana*, „Świat Kulis” 1930, nr 5, s. 174; *Ilustrowana kronika premier w Teatrze Polskim w sezonie 1929/30*, „Świat Kulis” 1930, nr 7, s. 200.

³³ Z. Wilski, *Wielka tragiczka*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1982, s. 278–279.

³⁴ E. Krasieński, *Teatr Polski Arnolda Szyfmana 1913–1939*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991, s. 76, 235; idem, *Stefan Jaracz*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 114–116; E. Madany, *Uwagi o powieści J. Haška...*, s. 170–171.

tor i zapomniane na tyłach – to wszystko była Austria”. Nazwał ostatnią wojnę „krwawą farsą”. Według Boya wielką zasługą Haška było „uwiecznienie” tego obrazu działań wojennych i mocarstwa chyłącego się ku upadkowi. Zgodnie z jego wspomnieniami Czesi mieli służyć państwu właśnie tak jak Szwejk. Słusznie podkreślił, że humorystyczna plebejska postać pozwala rozładować napięcie wynikające z tragicznych wojennych wspomnień i jest doskonałą satyrą na tamtą rzeczywistość. Inscenizacja Borowskiego i Frycza miała być mniej zabawna od powieści. Przypadła jednak do gustu widzom, którzy stale śmiali się ze scenicznych kwestii i sytuacji. Najbardziej rozbawiali ich Jaracz i Wyrwicz. Recenzentowi spodobało się kilka scen, w tym „wieczorynka w domu pana pułkownika z wiedeńskim walcem i patriotyczną deklamacją na znany temat «Alle Serben müssen sterben»” czy „wielojęzyczne pobratymstwo towarzyszy broni na dworcu kolejowym”. Udane były też reżyseria całości realizacji oraz pełna humoru scenografia³⁵. W innej publikacji Boy wspominał kreację Jaracza – Szwejka jako „niezrównaną”³⁶.

Zupełnie odmienna była ocena Słonimskiego. W pierwszych zdaniach recenzji wydrukowanej w „Wiadomościach Literackich” stwierdził, że „Przeróbka z powieści Haška, wystawiona w Teatrze Polskim, jest wysoce przykrym geszeftem teatralnym. Przerzaża po prostu bezceremonialność, z jaką genialne dzieło spitraszono i sfuszerowano. Trudno zgadnąć, czy się ma do czynienia z głupotą, czy z cynizmem przerabiaczy. Można ostatecznie zrobić z Homera skecze Hemara, można z rzeźby greckiej zrobić pornograficzną pocztówkę, ale podobny sposób zarobkowania musi być napiętnowany”. Zgodnie z jego odbiorem twórcy adaptacji zmarginalizowali pacyfistyczną, antimilitarystyczną wymowę powieści. Zaprezentowali zamiast tego farsę oraz operetkową satyrę na austriackie środowisko wojskowe. Za znacznie lepszą i bliższą pierwowzorowi uznał adaptację Schillera o lewicowym wydźwięku ideowym, której premierę w Łodzi sam rozpoczął prelekcją. Był na tyle stronniczy, że nazwał warszawską inscenizację „szmatławym” przedstawieniem. Według niego udana była tylko rola Wyrwicza, a gra aktorska Jaracza miała się sprowadzać do beznadziejnego rozbawiania widowni³⁷.

Spektakl bardzo pozytywnie odebrał inny publicysta – Jan Lorentowicz. Autor podkreślił w recenzji, że adaptacja Hemara zasłużyła się publiczności, m.in. czytelnikom powieści Haška. Nazwał ją „epopeją humorystyczną”. Autentyzm scenicznych realiów doceniali widzowie – dawni żołnierze armii

³⁵ T. Żeleński (Boy), *Hašek „Przygody dobrego wojaka Szwejka”*, [w:] idem, *Pisma*, t. 23: *Flirt z Melpomeną. Wieczór dziewiąty i dziesiąty*, Czytelnik, Warszawa 1965, s. 297–301 (pierwotny druk: „Kurier Poranny” 1930, nr 194).

³⁶ Idem, *Jubilat Jaracz*, [w:] K. Wroczyński, *O Stefanie Jaraczu. Wspomnienia*, Czytelnik, Kraków 1950, s. 137.

³⁷ A. Słonimski, „Szwejk” w *Teatrze Polskim*, „Wiadomości Literackie” 1930, nr 33, s. 4. Pierwotny druk: idem, *Teatr Polski: „Przygody dzielnego wojaka Szwejka”, sztuka w 3 częściach (16 obrazach) podług powieści Jarosława Haška; opracowanie sceniczne Mariana Hemara; reżyseria Karola Borowskiego; dekoracje Karola Frycza*, [w:] idem, *Gwałt na Melpomenie*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1982, s. 186–188.

austriackiej. Dawali temu wyraz w przerwach między aktami – w rozmowach słyszanych przez recenzenta. Jaracz umiejętnie bawił widzów, nasycając postać Szwejka ironią zgodną z intencją czeskiego pisarza. „Popis gry” dał też Wyrwicz. Cały zespół aktorski wykazał się dużą energią i humorem. Lorentowicz napisał o reżyserii i scenografii: „Widowisko przygotowano pomysłowo i starannie. Pan Frycz zharmonizował świetnie dekorację z groteskową treścią tekstu. Bojowy marsz m a l o w a n y c h żołnierzy austriackich wywołał burzę wośłych oklasków; publiczność wpadła w śmiech niemal dziecięcy. Stylizowany lasek, po którym Szwejk wędruje, wygląda wprost rozkosznie. Pan Borowski traktował również obrazy, opracowane przez pana Hemara, z poczuciem miłej groteski, utrzymując wszystkie w półrealistycznych liniach”³⁸. Autor recenzji uważał realizację z lata 1930 r. za jedno z największych osiągnięć artystycznych Karola Borowskiego jako reżysera w Teatrze Polskim³⁹.

Za bardziej miarodajne od oceny Słonimskiego można uznać wypowiedzi Boya i Lorentowicza. Inscenizacja z Teatru Polskiego miała wysoki poziom artystyczny podobnie jak wersja Schillera. Boy i Lorentowicz nie byli zaangażowani w promocję warszawskiej realizacji, odmiennie niż Słonimski w przypadku łódzkiej. Poza tym przekonująco odwoływali się do realiów z okresu 1914–1918.

Dzielny wojak Szwejk w reż. Leona Schillera w Teatrze Rozmaitości we Lwowie (1930)

Schiller konsekwentnie popularyzował powieść Haška w adaptacji o charakterze teatru politycznego. 18 września 1930 r. w Teatrze Rozmaitości we Lwowie odbyła się premiera jego drugiej inscenizacji przekładu Wittlina (*Dzielny wojak Szwejk*), tym razem z dekoracjami Stanisława Jarockiego. Reżyser wystawił ją jako kierownik artystyczny teatru w sezonie 1930/1931. Szwejka zagrał, podobnie jak w 1929 r. w Łodzi, Michał Znicz. Aktor dawał w tej roli we Lwowie występy gościnne. Tytuł przyciągnął znacznie więcej publiczności niż łódzka premiera sprzed roku, odbyły się bowiem 44 spektakle⁴⁰. Scenograf Teatru Rozmaitości Władysław Daszewski wspominał, że widzowie reagowali ze zrozumieniem na satyrę społeczną, uwydatnianą „ostrym śmiechem dzielnego wojaka Szwejka”⁴¹. Przedstawienia wywoływały u nich duże emocje⁴².

³⁸ J. Lorentowicz, *Jarosław Haszek. „Przygody dzielnego wojaka Szwejka*, [w:] idem, *Dwadzieścia lat teatru*, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1933, s. 516–519 (zbiór szkiców Lorentowicza opublikowany na okoliczność pierwszego dwudziestolecia Teatru Polskiego w Warszawie: 1913–1933). Rozstrzelenie w cytacie zgodnie z oryginałem.

³⁹ Idem, *Teatr Polski w Warszawie 1913–1938*, Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska, Warszawa 1938, s. XLV–XVI.

⁴⁰ H.I. Rogacki, *Leon Schiller. Człowiek i teatr*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1995, s. 76–77; E. Szwankowski, *Inscenizacje Leona Schillera...*, s. 584; W. Daszewski, *Pierwsze próby*, „Pamiętnik Teatralny” 1955, z. 3–4, s. 436; *Batalia o Schillera i teatr we Lwowie...*, s. 197.

⁴¹ W. Daszewski, *Pierwsze próby...*, s. 447.

⁴² W. Radulski, *Schiller – reżyser*, [w:] *Ostatni romantyk sceny polskiej...*, s. 176.

Schiller pisał o tamtej realizacji jako o „nowej edycji”⁴³ widowiska z 1929 r.⁴⁴ Aktorka Stanisława Mrozińska uznała po latach premierę z 1930 r. za jedno z dzieł Schillera – „wybitnego artysty”⁴⁵.

Przedstawienie premierowe zapowiedziano 18 września w lwowskim dzienniku „Słowo Polskie”. W notatce bez podpisu autora podkreślono, że inscenizacja w Teatrze Rozmaitości będzie się różnić od łódzkiej, krakowskiej i warszawskiej „ujęciem reżyserskim”, dekoracjami oraz koncepcją postaci Szwejka, granej przez Znicza⁴⁶. Dwa dni później publicysta Tymon Terlecki odniósł się w tym samym czasopiśmie pozytywnie do najnowszej propozycji repertuarowej Teatru Rozmaitości. Pochwalił inscenizatora za deklarację wierności pierwowzorowi powieściowemu. Wersja Hemara i Borowskiego miała według Terleckiego zbyt rozrywkowy („wodewilowy”) charakter⁴⁷. Niedługo potem recenzent, podpisany Eg, docenił przedstawienie za wymowę antywojenną. Pisał z uznaniem o sprawności reżyserskiej Schillera oraz o kreacji Znicza⁴⁸.

Prezes Komisji Teatralnej Rady Miejskiej we Lwowie prof. Franciszek Groer wysoko ocenił inscenizację *Dzielnego wojaka Szwejka* w Teatrze Rozmaitości. Przekonywał w wywiadzie z Terleckim dla „Słowa Polskiego” w listopadzie 1930 r.: „Szwejk nie był gorzej wystawiony u nas niż w Teatrze Polskim w Warszawie, a Znicz nie grał gorzej od Jaracza”⁴⁹. Terlecki podkreślił w artykule pt. *Redukcja dramatu czy opery?*, zamieszczonym w „Słowie Polskim” z 2 maja 1931 r., że inscenizacja adaptacji książki o Szwejku była sukcesem artystycznym i finansowym⁵⁰.

Reżyser cenił dzieło Haška za dużą wartość literacką. Uważał, że wystawiając jego adaptację, promował wartościową literaturę⁵¹. Odnosił się krytycznie do scenicznej wersji powieści wyreżyserowanej w Teatrze Polskim w Warszawie przez Borowskiego. Nie spodobał mu się fakt, że twórca nie zinterpretował utworu w duchu lewicowym, nie nadał mu radykalnej wymowy społecznej. Borowski miał w ten sposób doprowadzić do „sterylizacji” Szwejka. Schiller, krytykując adaptację Hemara i jej realizację, dał wyraz nadziei,

⁴³ [L. Schiller], *Leon Schiller* [Autobiografia]..., s. 11.

⁴⁴ L. Schiller, *Upadek polskich teatrów. List z Warszawy* [1932], przekład z j. rosyjskiego J. Runowska, [w:] idem, *Droga przez teatr...*, s. 139.

⁴⁵ S. Mrozińska, *Z notatek*, [w:] *Ostatni romantyk sceny polskiej...*, s. 476.

⁴⁶ „*Dzielny wojak Szwejk*” w *Teatrze Rozmaitości*, „Słowo Polskie” 1930, nr 255, s. 6.

⁴⁷ T. Terlecki, *Powieść na scenie*, „Słowo Polskie” 1930, nr 257, s. 6–7.

⁴⁸ Eg, *Teatr Rozmaitości. Dzielny wojak Szwejk. Jego przygody w trzech aktach – Jarosława Haszka*, „Słowo Polskie”, 21 IX 1930, nr 258, s. 6.

⁴⁹ *Batalia o Schillera i teatr we Lwowie...*, s. 36 (edycja tekstu wywiadu T. Terleckiego z prof. Franciszkiem Groerem, pierwodruk: „Słowo Polskie” 1930, nr 321, z 23 XI).

⁵⁰ *Ibidem*, s. 207 (publikacja artykułu Terleckiego *Redukcja dramatu czy opery?*, pierwodruk: „Słowo Polskie” 1931, nr 119 z 2 V).

⁵¹ Zob. Stefan Ling [L. Schiller], *Dwa lata teatru Schillera we Lwowie*, „Wiadomości Literackie” 1932, nr 30, s. 4. Przedruki: L. Schiller, *Dwa lata teatru Schillera we Lwowie*, [w:] idem, *Teatr ogromny*, red. Z. Raszewski, Czytelnik, Warszawa 1961, s. 76–85; L. Schiller, *Dwa lata teatru Schillera we Lwowie*, [w:] idem, *Droga przez teatr...*, s. 143–155.

że w polskiej sztuce zwycięży „bolszewizm artystyczny”⁵². Nie rozumiał przez to pojęcie propagowania w teatrze ideologii bolszewickiej ani ustroju Związku Radzieckiego czy polityki władz tego państwa. Dawał raczej wyraz swemu przekonaniu o konieczności większego zaangażowania sztuki w sprawy społeczne oraz propagowania w niej bezkompromisowości. Z pewnością nie był propagandystą.

Podsumowanie

Inscenizacje adaptacji powieści Haška o Szwejku z lat 1929–1930 stanowią ważną część polskiej tradycji teatralnej. Grano je w prawie wszystkich najważniejszych ośrodkach: Warszawie, Łodzi, Krakowie, Lwowie i Poznaniu. Tekst czeskiego autora adaptowali tak znani pisarze jak Marian Hemar i Emil Zegadłowicz, w tym na podstawie niemieckiej wersji teatralnej utworu. Przeróbki sceniczne reżyserowali artyści bardzo zasłużeni w dziejach ojczystego teatru, m.in. reżyserzy Leon Schiller i Karol Borowski, aktorka i reżyser Stanisława Wysocka. Postać tytułowego bohatera stała się jednym z osiągnięć aktora legendy – Stefana Jaracza. Wielkość jego roli polegała na stworzeniu kreacji z postaci przeciętnego człowieka – Szwejka. Wynikało to z warunków aktorskich tego artysty, wybitnego, gdy grał tzw. szarych ludzi.

Przygody Szwejka zwykle przyciągały do teatrów wielu widzów. Największym sukcesem frekwencyjnym okazała się realizacja Borowskiego, wystawiona w Teatrze Polskim w Warszawie w lipcu 1930 r. Widzom w Warszawie, Krakowie czy Lwowie, z których wielu pamiętało realia z monarchii austriacko-węgierskiej, a wszyscy dorośli I wojnę światową, podobała się satyra na zaborcę. To na tym polegał fenomen adaptacji powieści Haška w Polsce na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych minionego wieku. Części widowni odpowiadały idee pacyfistyczne. Realizatorzy i wykonawcy przyciągali do teatrów widownię i zarazem popularyzowali czytelnictwo, zachęcając widzów do pierwszej lub ponownej lektury książki Haška. Dla Schillera praca nad dziełem pisarza stała się okazją do upowszechniania wartości, jaką jest wrażliwość społeczna.

W źródłach historycznych nie ma szczegółowych informacji o przebiegu fabuły przedstawień, determinowanym przez różne adaptacje, ani o dekoracjach i kostiumach. To samo dotyczy specyfiki ujęcia tytułowego bohatera w kreacjach Jaracza, Znicza i Biesiadeckiego. Dostępne wiadomości o różnicach między inscenizacjami zostały zaprezentowane w artykule.

14 listopada 1931 r. w Teatrze Miejskim w Bydgoszczy odbyła się premiera inscenizacji przeróbki Broda i Reimanna przetłumaczonej na polski przez Witlina. Wyreżyserował ją Feliks Korecki. Pozycja repertuarowa miała tytuł *Dziel-*

⁵² L. Schiller, *Gdy Bolesławski przyjechał do Warszawy*, „Scena Polska” 1937, z. 1–4, s. 62. Przedruki: idem, *Gdy Bolesławski przyjechał do Warszawy*, [w:] idem, *Droga przez teatr...*, s. 346–398; idem, *Gdy Bolesławski przyjechał do Warszawy*, [w:] idem, *Teatr ogromny...*, s. 266–307.

ny wojak Szwejk⁵³. Kolejne adaptacje teatralne *Przygód dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej* zaczęto wystawiać w Polsce dopiero po 1945 r.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Batalia o Schillera i teatr we Lwowie. Teksty publicystyczne Tymona Terleckiego z lat 1930–1931*, oprac. Mariola Szydłowska, „Pamiętnik Teatralny” 2017, z. 4, s. 184–236.
- Daszewski Władysław, *Pierwsze próby*, „Pamiętnik Teatralny” 1955, z. 3–4, s. 431–448.
- „*Dzielny wojak Szwejk*” w *Teatrze Rozmaitości*, „Słowo Polskie” 1930, nr 255, s. 6.
- Eg, *Teatr Rozmaitości. Dzielny wojak Szwejk. Jego przygody w trzech aktach – Jarosława Haszka*, „Słowo Polskie”, 21 IX 1930, nr 258, s. 6.
- Grodzicki Antoni, „*Widzę i opisuję...*”, [w:] *Dwadzieścia kroków w szereg i wzdłuż. Wspomnienia w stulecie Teatru im. Juliusza Słowackiego*, red. Krystyna Zbijewska, Bractwo Sympatyków Wielkiego Budynku przy Placu Świętego Ducha, Kraków 1993, s. 89–93.
- Hašek Jaroslav, *Przygody dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej*, przekład z j. czeskiego Paweł Hulka-Laskowski, t. 1–2, Świat Książki, Warszawa 1998.
- Haszek: Przygody dobrego wojaka Szwejka w Teatrze Polskim*, „Świat Kulisy” 1930, nr 5, s. 143.
- Ilustrowana kronika premier w Teatrze Polskim w sezonie 1929/30*, „Świat Kulisy” 1930, nr 7, s. 192–202.
- Kanfer Mojżesz, „*Szwejk*”, „Nowy Dziennik” 1930, nr 29, s. 6–7.
- Koller Jerzy, *Wieczory teatralne*, „Dziennik Poznański” 1930, nr 86, s. 2.
- Kronika*, „Świat Kulisy” 1930, nr 2, s. 56.
- Kronika*, „Świat Kulisy” 1930, nr 5, s. 144.
- Kronika*, „Świat Kulisy” 1930, nr 6, s. 176.
- Kronika ilustrowana*, „Świat Kulisy” 1930, nr 5, s. 171–174.
- Lorentowicz Jan, *Jarosław Haszek. „Przygody dzielnego wojaka Szwejka*, [w:] idem, *Dwadzieścia lat teatru*, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1933, s. 516–519.
- Lorentowicz Jan, *Teatr Polski w Warszawie 1913–1938*, Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska, Warszawa 1938.
- Mrozińska Stanisława, *Z notatek*, [w:] *Ostatni romantyk sceny polskiej. Wspomnienia o Leonie Schillerze*, red. Jerzy Timoszewicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1990, s. 475–478.
- Polak Władysław, *Dzielny wojak Szwejk. Jego przygody w 15 obrazach podług powieści Jarosława Haszka. Przekład J. Wittlina. Reżyseria L. Schillera. W Teatrze Miejskim*, „Ilustrowana Republika” 1929, nr 321, s. 4.
- Radulski Waław, *Schiller – reżyser*, [w:] *Ostatni romantyk sceny polskiej. Wspomnienia o Leonie Schillerze*, red. Jerzy Timoszewicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1990, s. 170–178.
- Schiller Leon, *Dwa lata teatru Schillera we Lwowie*, [w:] idem, *Droga przez teatr*, oprac. Jerzy Timoszewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 143–155.
- Schiller Leon, *Dwa lata teatru Schillera we Lwowie*, [w:] idem, *Teatr ogromny*, oprac. Zbigniew Raszewski, Czytelnik, Warszawa 1961, s. 266–307.

⁵³ Opis inscenizacji adaptacji pt. *Dzielny wojak Szwejk* z Teatru Miejskiego w Bydgoszczy z 1931 r., <https://encyklopediateatru.pl/przedstawienie/64391/dzielny-wojak-szwejk> (dostęp: 15.05.2024).

- Schiller Leon, *Gdy Bolesławski przyjechał do Warszawy*, „Scena Polska” 1937, z. 1–4, s. 53–90.
- Schiller Leon, *Gdy Bolesławski przyjechał do Warszawy*, [w:] idem, *Droga przez teatr*, oprac. Jerzy Timoszewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 346–398.
- Schiller Leon, *Gdy Bolesławski przyjechał do Warszawy*, [w:] idem, *Teatr ogromny*, oprac. Zbigniew Raszewski, Czytelnik, Warszawa 1961, s. 266–307.
- [Schiller Leon], *Leon Schiller* [Autobiografia], „Pamiętnik Teatralny” 1955, z. 3–4, s. 3–20.
- [Schiller Leon], [Teatr Adwentowicza w Łodzi], „Wiadomości Literackie” 1929, nr 46, s. 3.
- [Schiller Leon], [Teatr Adwentowicza w Łodzi], [w:] idem, *Droga przez teatr*, oprac. Jerzy Timoszewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 54–55.
- Schiller Leon, *Teatr społeczny w Łodzi*, [w:] idem, *Droga przez teatr*, oprac. Jerzy Timoszewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 56–61.
- Schiller Leon, *Teatr społeczny w Łodzi*, [w:] *Mysł teatralna polskiej awangardy 1919–1939. Antologia*, red. Stanisław Marczak Oborski, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1973, s. 339–343.
- Schiller Leon, *Upadek polskich teatrów. List z Warszawy* [1932], przekład z j. rosyjskiego Julia Runowska, [w:] idem, *Droga przez teatr*, oprac. Jerzy Timoszewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 138–142.
- Słonimski Antoni, „Szwejk” w Łodzi, „Wiadomości Literackie” 1929, nr 49, s. 2.
- Słonimski Antoni, „Szwejk” w Teatrze Polskim, „Wiadomości Literackie” 1930, nr 33, s. 4.
- Słonimski Antoni, *Teatr Polski: „Przygody dzielnego wojaka Szwejka”, sztuka w 3 częściach (16 obrazach) podług powieści Jarosława Haška; opracowanie sceniczne Mariana Hemara; reżyseria Karola Borowskiego; dekoracje Karola Frycza*, [w:] idem, *Gwałt na Melpomenie*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1982, s. 186–188.
- Stefan Ling [L. Schiller], *Dwa lata teatru Schillera we Lwowie*, „Wiadomości Literackie” 1932, nr 30, s. 4.
- Ryszard Judym [L. Schiller], *Teatr społeczny w Łodzi*, „Wiadomości Literackie” 1930, nr 7, s. 1.
- Terlecki Tymon, *Powieść na scenie*, „Słowo Polskie” 1930, nr 257, s. 6–7.
- Was G., *Teatr społeczny w Łodzi. Wartościowe słowa uznania i niefortunna kampania gawiedzi prasowej*, „Głos Poranny. Dodatek Społeczno-Literacki” (dodatek do: „Głos Poranny” 1930, nr 46), s. 1.
- Wittlin Józef, *Odwiedziny w łódzkim teatrze miejskim*, „Wiadomości Literackie” 1929, nr 46, s. 3–4.
- W.N., *Z teatru*, „Kurier Poznański” 1930, nr 167, s. 3.
- Wykaz premier Teatru Polskiego w Poznaniu 1929–30*, „Świat Kulis” 1930, nr 7, s. 192.
- Z Teatru im. J. Słowackiego*, „Nowy Dziennik” 1930, nr 29, s. 4.
- Z Teatru Polskiego*, „Kurier Poznański” 1930, nr 166, s. 7.
- Żeleński (Boy) Tadeusz, *Hašek. „Przygody dobrego wojaka Szwejka”*, [w:] idem, *Pisma*, t. 23: *Flirt z Melpomeną. Wieczór dziewiąty i dziesiąty*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1965, s. 297–301.
- Żeleński (Boy) Tadeusz, *Jubilat Jaracz*, [w:] Kazimierz Wroczyński, *O Stefanie Jaraczu. Wspomnienia*, Czytelnik, Kraków 1950, s. 136–138.

Opracowania

- Baluch Jacek, *Wstęp*, [w:] Jaroslav Hašek, *Przygody dobrego wojaka Szwejka czasu wojny światowej*, przekład z j. czeskiego Antoni Kroh, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2017, s. V–CXLIIV.

- Brayer Antoni, *Sześćdziesiąt lat*, [w:] *60 lat Państwowego Teatru im. Juliusza Słowackiego w Krakowie*, Drukarnia Związkowa, Kraków 1955, s. 6–28.
- Csató Edward, *Leon Schiller*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1968.
- Csató Edward, *Polski teatr współczesny pierwszej połowy XX wieku*, Wydawnictwo Polonia, Warszawa 1967.
- Guderian-Czaplińska Ewa, *Teatralna Arkadia. Poznańskie teatry dramatyczne 1918–1939*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004.
- Krasiński Edward, *Teatr Polski Arnolda Szyfmana 1913–1939*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991.
- Krasiński Edward, *Stefan Jaracz*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Kroh Antoni, *O Szwajku i o nas*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2002.
- Madany Edward, *Uwagi o powieści J. Haška w związku z recepcją Szwajka w Polsce*, „Przegląd Humanistyczny” 1966, nr 4, s. 161–171.
- Mała kronika życia i twórczości Leona Schillera 1924–1939*, [w:] Leon Schiller, *Droga przez teatr*, oprac. Jerzy Timoszewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 12–14.
- Marczak-Oborski Stanisław, *Teatr polski w latach 1918–1965. Teatry dramatyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1985.
- Marczak-Oborski Stanisław, *Teatr w Polsce 1918–1939. Wielkie ośrodki*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1984.
- Poskuta-Włodek Diana, *Co dzień powtarza się gra... Teatr im. Juliusza Słowackiego w Krakowie 1893–1993*, Arta Wydawnictwo, Państwowy Teatr im. J. Słowackiego, Kraków 1993.
- Rogacki Henryk Izydor, *Leon Schiller. Człowiek i teatr*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1995.
- Szwankowski Eugeniusz, *Inscenizacje Leona Schillera*, „Pamiętnik Teatralny” 1955, z. 3–4, s. 576–601.
- [Timoszewicz Jerzy], *Leon Schiller. Krótka kronika życia i twórczości*, [w:] *Ostatni romantyk sceny polskiej. Wspomnienia o Leonie Schillerze*, red. Jerzy Timoszewicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1990, s. 488–492.
- Wilski Zbigniew, *Wielka tragiczka*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1982.

Netografia

<https://encyklopediateatru.pl/przedstawienie/64391/dzielny-wojak-szwajk>
(dostęp: 15.05.2024).